

УДК 811.161.2'282(477.41/42)

Віктор Мойсієнко
(Житомир)

ВИЯВ ЖИВОМОВНОЇ СТИХІЇ В АКТОВІЙ КНИЗІ ЛУЦЬКОГО УРЯДУ 1561 РОКУ

У статті виділені й проаналізовані лінгвістичні риси чітко локалізованої західно-поліської пам'ятки, які, ймовірно, були властиві мовленню жителів Волині у XVI ст.

Ключові слова: історична діалектологія, писемна пам'ятка, актова книга, локалізм.

Viktor Moysiienko. Expression of active-language element in acts book by lutsk government 1561 year

In article selected and analysed linguistic traits distinctly localized western polish memorandum which had been peculiared for speech of Volyn's in habitants in XVI century.

Key words: historical dialectologic, writing memorandum, acts book, lokalizm.

Віктор Мойсієнко Изъявление живоязыковой стихии в актовой книге луцкого управления 1561 года

В статье выделены и проанализированы лингвистические черты четко локализованного западнополесского памятника, которые, возможно, были присущи разговорной речи Волыни в XVI в.

Ключевые слова: историческая диалектология, письменный памятник, актовая книга, локализм.

Постановка наукової проблеми. Актіві книги вже віддавна цікавлять дослідників з погляду різних наукових напрямків: історичного, правничого, лінгвістичного. Багато таких текстів на сьогодні опубліковано, проте ще багато залишаються в архівах різних країн, доступні лише вузькому колу фахівців.

Надзвичайно важливим джерелом вивчення становлення елементів та категорій української мови є добре збережена Актіві книга Луцького гродського уряду 1561 року, яку наразі готуємо до друку¹. Досліджувана пам'ятка створена ще до Люблінської унії, тому мова її майже не позначена польським впливом, порівняно з, наприклад, книгами, писаними в кінці XVI ст. Писарі ще зовсім мало вживають запозичень та канцелярських штампів із західноєвропейських мов. У цілому ж мова книги відображає традиції справочинства, зокрема грамот Київської Русі у їх волинських виявах.

Низку мовних особливостей цієї пам'ятки ми неодноразово виділяли, характеризуючи становлення передовсім фонетичної системи західнополіського діалекту [3; 5].

Мета роботи. У цій публікації зосередимося на мовних явищах локального характеру, які, на нашу думку, властиві поліським говорам загалом та західнополіським зокрема.

Щодо рефлексії давнього *ě, то в досліджуваних книгах виявлено типову для північноукраїнських говірок реалізацію цієї фонемі – під наголосом переважно **ѣ**, в ненаголошеній позиції **є**: дѣтем* 9, дѣда 10, до панѣи нѣвѣстки 14 зв., вѣры 22, дѣти 24, *ѡт дѣтеи* 24, в повѣте 27 зв., у том лѣсе 33 зв., в том лѣсе пан мои збудовал длѧ роботы лѣсноє 34, на сѣножатеѣ сѣбно 34, нѣ вѣдати, гдѣ их подивали 35 зв., на Хомѣ видѣли 36, у дворѣ 37 зв., у вѣнѣ 44, нагнѣвити ... гнѣву 51 зв., в сѣлѣ на доброволнои дорози 52, на мистѣ вѣновномъ 55, на тои справѣ 56 зв., сѣсти и чотыри недѣли сѣдѣти, 58 зв., на столѣ 61 зв., в мѣсте 62 зв., понедѣлок 65 зв., на стрѣлѣ 91 зв., на сѣм свѣте 100, двѣсте 100 зв., в головѣ 106, засѣяти ... навѣснѣ 109 зв., рѣчки 118 зв., мѣшок... на лѣвои руцѣ ... на стѣгнѣ лѣвомъ 127 зв. Таких прикладів можна навести значно більше. Писар десь підсвідомо явно відрізняв наголошену й ненаголошену реалізацію *ě: одиничний вияв у слові у нього переважно ототожнювався з якимось оригінальним звуком, артикуляційно близьким до **є**, а коли в слові два вияви – наголошений і ненаголошений – досить послідовно протиставляв, позначаючи іншими графемами. Звісно, що серед таких послідовних розрізень і протиставлень наголошеної і ненаголошеної реалізацій у тексті виявлено сотні випадків написань з **є** в усіх позиціях: *ѣздѣт* 1, тог лѣта по свѣтом 26 зв., двѣсте коп 29, двѣ недѣли 32, дѣвка 32 зв., сусѣда 33 зв., за рѣчку 34, в дворѣ 36, повіту 47 тощо. Нерідко маємо написання, де графема та **є** поплутуються під наголосом: двѣ сѣрмаги и двѣ сокиры 15 зв., в головѣ двѣ раны 17 зв., на лѣвои руцѣ 21, двѣ копѣ 22, на лѣвои руцѣ 36, Склѣнскии ... Склѣнскогo 37 зв., мѣли... мѣли 68, але лише один раз виявлено написання в ненаголошеній позиції: мѣшок...127 зв. Треба думати, що таке графічне передавання *ě в пам'ятці не випадкове: вочевидь під наголосом жителі Луцька та його околиць на його місці вимовляли (на письмі намагалися це зробити графічно) один звук, а не під наголосом – інший.

Досить послідовно відображено в пам'ятці перехід *e > o* після шиплячих: пошол 14 зв., приходчи 15, єдначов 19, шостом 19 зв., к чому 20, до вѣчора 25 зв., Божого 35, чого 38, Ивановичом 44, Богушѣвич 44, пошол 44 зв., божог 47 зв., имѣнѣ нѣо 48, чотырох 49, лѣпшому 49 зв., грошовою 50 зв., чолом 51 зв., шодчи 51 зв., шолком 52 зв., пн~и Звѣроваѣ Львовича Тишкѣвича 55 зв., Длѧ чого 55 зв., вижом 55 зв., шостог 57, жоны своѣє 79 зв., вчорашнѣго 81, чоловѣк 81 зв., пошол 81 зв., *ѡтцѣвскогo* 82, Кгрушѣвскии ... Кгрушовскии 130. Відхилень від цього розмовного "правила" небагато: з братѣю нашѣю 10, Пришѣдчи 20, Яцком Иѣвовичѣм а Еском Луцѣвичѣм 38 зв., Богушѣмъ 41 зв., Яцком Иѣвовичѣм а Еском Луцѣвичѣм 38 зв., Богушѣмъ 41 зв., пн~ѣю 50, роженѣи 53, пн~ѣи Янушѣвои 68 зв., брал у мѣнѣ вижемъ 124, з мужѣм 125, з роженѣою 125 зв. У патронімному суфіксі -ович не відбувся перехід від мотиватора на -й: Миколаѣвич 57.

Про всеохопність і цілковиту завершеність цього процесу говорить той факт, що перехід відбувається в нетипових умовах – перед наступним м'яким приголосним: *мачосѣ* 23 зв. Слід звернути увагу на лабіалізацію голосного *e* в кінці слова: *там жо* 15, на мѣстцо 25 зв., ужо 28 зв., на мѣстцо 35 зв., вжо 41, там жо 52 зв., на

* Тут і надалі після прикладу наведено номер аркуша з оригіналу пам'ятки.

мєстцо 58, на мєстцо 80. Подібні написання трапляються й у середньополіських текстах. Зважаючи на поодинокість таких виявів, можливо, є сенс говорити про білоруський вплив, де це явище було характерним уже від XV ст. [2, 177-178].

Відзначимо низку цікавих виявів, пов'язаних з існуванням та занепадом зредукованих *ъ, ь*. Так, у пам'ятці писарі нерідко вставляли голосні *е, о* перед наступним сонорним: з гуме*н* 7 зв., пєрєл 35 зв. Така вимова й написання в подальшому стали нормою української літературної мови. Цікаво, що вставний іноді трапляється й не перед сонорним: служобъ 22 зв., єпанєч двє 87, ѡпанєч чотыри 122 зв.

В одній із справ виявлено характерний українсько-білоруський рефлекс: стали на нас кликати: "Бии, забии!" 89, який хоч і сягає давньоукраїнської мовної минувшини, все ж у писемних пам'ятках так виразно представлений нечасто.

Послідовну відсутність проривного компонента в африкаті *дз* в поліських говірках відображає написання: зазвонили в звон 89.

Серед морфологічних рис заслуговують на увагу випадки "сакання": пан Воютинскии ѡб[оз]валса 30 зв., [то*т* т]опилса водою на рудцє 89. Хоч накреслення обох дієслів мають певні дефекти (дірка в аркуші, затертий кут), проте їхні фінали сумнівів не викликають. Звичайно, не виключаємо описки з боку писаря, але для історичної діалектології фіксація розмовних рис у пам'ятці – завжди є наслідком писарської "помилки". Це, справді, перші виявлені в нашій метаграфічній практиці випадки. І все ж, зважаючи на локалізацію досліджуваної пам'ятки, з великою ймовірністю можна припускати, що ці написання відбивають саме розмовну типову поліську особливість і є найдавнішим з-поміж зафіксованих наразі в українській історичній діалектології. Такий рефлекс дотепер властивий берестейсько-пінським говіркам [1, к. 248].

Зафіксовано в пам'ятці й числівникове утворення двоига, ѡбоига: ѡ покрадєне двоига конєи 25, пан того ѡбоига панства 59 зв. Оскільки виявлені квантитативи переважно в західнополіських текстах, починаючи від другої половини XVI ст. [6, 203; 7, 201], а в старопольських від XV [8, 313], то є сенс припускати про певний польський вплив на поширенні числівника в суміжних українських говірках. Водночас деякі польські дослідники не виключають паралельного існування староукраїнської форми *двойго* [8, 313; 4, 181]. Тут дивним є те, що укладачі українського лексикону наводять як ст.п. відповідник *dwowgo*, а польський етимолог таку форму не подає взагалі, лише *dwowga*. Цікаво, що в ілюстраціях до ст.укр. *двойго* саме така форма в українському словникові також не наведена: по дво(и)гу, о двойгу, двоига, двойга, з дво(и)гомъ, з двоига. Можливо, з флексією *-о* цей числівник у староукраїнській мові й не вживався?

Мабуть, треба вбачати як місцеву розмовну рису форму давального множини іменника *люди*: подданным пн~а моего людом пєлєпєлєцким 102. Це підтверджується матеріалами Атласу української мови: ареал поширення цієї ізоморфи охоплює значну частину західнополіських говірок [1, к. 203].

Незаперечне локальне (південно-західне взагалі, західнополіське зокрема) поширення мають іменникові форми чоловічого та середнього роду родового

відмінка множини: на колко днии 65 зв., на колконадцат днии 109 зв. Флексія *-ий* характерна для частини західнополіських говірок [1, к. 197-200].

Виявлено використання прийменника *з (с)* в конструкції для називання неточної кількості: *збожся могло быти мац с тридцат* 118. Такі прийменниково-іменникові поєднання відзначаємо для мовлення поліщуків і дотепер.

У тексті широко використовуються конструкції: *будучи мнє в Тристанцы* 18, *єдучи мнє гостиньцом* 20 зв., *пришодчи перєд нас до книг тыми словы сознали, иж будучи нам в Забороли* 36, *иж будучи мнє в Боровичох* 37 зв., *пришодчи єму до млына их Перєкалского* 82 зв., *сознал, иж будучи мнѣ в Шулжинцох* 123. В.Німчук вбачає в подібних написаннях модифікований варіант колись активно вживаного давального самостійного [Німчук В.В. Усне повідомлення]. Зауважимо, що такі синтаксичні конструкції не характерні для текстів справочинства з Житомира, Києва, Овруча.

Висновок. Аналіз мовної системи Луцької актової книги 1561 року переконливо показує важливість, необхідність і перспективність таких студій. Особливо цінні тексти справочинства, створені до Люблінської унії, де українська живомовна стихія часто виявлена в неприхованому за орфографічною традицією та писарською практикою вигляді. Мовні риси, передовсім фонетичні та лексичні, цієї пам'ятки дадуть надзвичайно цінний матеріал для української історичної діалектології.

Література

1. Атлас української мови : у 3-х томах. – Т. 2. – К., 1988.
2. Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа / Е. Ф. Карский. – Вып. 1. Исторический очерк звуков белорусского языка. – М., 1955.
3. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. / В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2006.
4. Мойсієнко В. Лексичне та граматичне вираження кількості в пам'ятках староукраїнської мови (на матеріалі актових книг Житомирського гродського уряду кінця XVI – початку XVII ст.) / В. Мойсієнко // *Ze studiów nad gramatyką i leksyką języka polskiego i ukraińskiego*. – Lublin, 2006.
5. Мойсієнко В. М. Західнополіський діалект : до витоків / В. Мойсієнко // *Волинь філологічна. Текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах / упор. та ред. Г. Л. Аркушин*. – Луцьк, 2007. – Вип. 4. – С. 154–167.
6. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 7. – Л., 2000.
7. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. / підгот. до вид. В. Німчук, Г. Лиса. – Т. 2. – К.; Нью-Йорк, 2002.
8. Bańkowski A. *Etymologiczny słownik języka polskiego* / A. Bańkowski. – Т. 1 : А–К. – Warszawa, 2000.